

תגובה לביקורת

מאמר הביקורת (גיליון 2, עמ' 125–131) של ד"ר עפרה בן ישי על הספר: **מלחמה במקום שלום – מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל**. בן שמן: מודן, 2019, 696 עמודים

פרופ' אורי בן־אליעזר

אפתח בדברי תודה לד"ר עפרה בן ישי, מבקרת הספר, על שטרחה לא רק לקרוא את ספרי "עב הכרס" כלשוונה, אלא אף להגיב עליו ביקורת מלומדת ומעמיקה [בגיליון 2 של כתב העת](#). אין זה דבר של מה בכך. בכלל ביקורת על ספר היא עניין לגיטימי לגמרי. היא מעמידה דברים על דיוקם, מערערת, מציגה חלופות ומחייבת חשבון נפש. הייתי אפילו מרחיק לכת ואומר כי יש לתהות על איכותו של ספר עיון ומחקר שאינו זוכה כלל לביקורת. לא הביקורת, אלא האדישות והשתיקה, הן אויבו הגדול של כל סופר או חוקר. אין תמה שהעונש הכבד ביותר שהטילה העלית הספרותית בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 על "הכנענים", שכתבתם לא מצאה חן בעיניה, היה חרם של שתיקה. אין עונש כבד מזה לאדם כותב. יתרה מכך, בצידה של כל ביקורת קיימת התקווה שתעורר דיון כלשהו. בשל כך, אני מרשה לעצמי להגיב ולהעלות הסתייגות ביחס לתוכנה של הביקורת שנכתבה על ספרי.

אפתח בכך שהזדהיתי עם המבקרת שספרי הותיר אותה כדבריה "באוירת נכאים, ואף בתחושה עזה של חוסר אוניס". זו הייתה תחושתי כשסיימתי את הכתיבה. אבל ממתי כותב ספר (לבטח ספר אקדמי) מתחייב להציע לקוראים תקווה? כלום תפקידו של כותב, או חוקר, לשמח את קוראיו? לסיים בנימה אופטימית סכסוך דמים של 100 שנים וכיבוש של למעלה מ-50 שנים שקצם אינו מסתמן? אדרבה, אם הייתי מסיים בנימה אופטימית הייתה עולה טענה כי נימה שכזו היא מלאכותית, ואינה נגזרת מתוכנו של הספר.

אפשר כמובן לומר כי הנימה הפסימית של הספר נובעת מטענה דטרמיניסטית של המחבר, ולפיה ישראל תמיד העדיפה את דרך הכוח הצבאי כאמצעי לפתרון בעיותיה המדיניות עם סביבתה. טיעון כזה עולה גם מדבריה של המבקרת. לא בפעם הראשונה, בתגובה לביקורות שעלו על דברים שכתבתי, אני נאלץ להסביר כי מדובר בתזה אקדמית שאינה שיקוף של המציאות, אלא הגדלה של טיעון אחד בנוגע למציאות זו. אפשר ומי שלא קרא את ספרי אינו יודע כי אני חוזר ומזכיר לקורא שוב ושוב כי הטיעון שלי הוא חלקי בלבד, מכיוון שלמלחמה הסברים נוספים שאינני עוסק בהם. למשל איני עוסק בצד הערבי ובתרומתו למצב המלחמה, כמו גם ביחסים בין־לאומיים, למשל במלחמה הקרה, ובתרומה שהייתה לה לסכסוך. נוסף על כך, אני מעלה הסבר אחד ולא עוסק בהסברים אחרים, למשל תועלתניים (שאחרים, כמו יגיל לוי למשל, רואים בהם את ההסבר למלחמות), או בהסברים פסיכולוגיים (שמופיעים,

לדוגמה, בעבודתו של דני ברטל). ריבוי הסברים למציאות מורכבת הוא לגיטימי, אבל זו זכותו של החוקר להתמקד בהסבר אחד. ההסבר שלי תרבותי. כדי שיהיה תוקף להסבר כזה, כמו לכל הסבר אחר, על חוקר להגדיר היטב את גבולות מחקרו. למשל אם הייתי מתיימר בספרי להציג תזה כוללת על החברה הישראלית, ניתן היה לטעון כי התעלמתי מהיבטים רבים וחשובים (למשל, מיזמות ההייטק הרווחת בחברה זו). אלא שהגדרתי בבירור את גבולות המחקר, וכתבתי כי הספר אינו מתיימר לעסוק אפילו במלחמות ישראל או בהסבר להן, אלא בדבר אחד בלבד: באופן שבו מרבית הישראלים תופסים את הסכסוך, ובדרך שבה תפיסתם זו מרחיקה את סיכויי השלום ומקרבת את אפשרות המלחמה.

אני מסכים לטענתה של המבקרת כי טיעון דטרמיניסטי הוא סוג של טיעון שמתעלם ממצואות משתנה, אך האם ספרי מתעלם ממנו כטענתה? ספרי מקדיש אין-ספור עמודים למחשבות שהיו לאישים בכירים ביחס לשלום עם הפלסטינים ולניסיונות שנעשו, במהלך ההיסטוריה, לממש מחשבות אלה לשפת המעשה. כוחו של הספר (לעניות דעתי) הוא שאיני מתעלם מניסיונות אלה, אלא מציג ומסביר מדוע נכשלו. יתרה מכך, אני מצביע על תופעה חשובה ולפיה במרבית המקרים נכשלו הניסיונות על-ידי הישראלים. למשל ניסיונותיו של משה שרת בשנות ה-50 לעשות שלום. אני מקדיש עמודים רבים בספרי לכישלון זה, מכיוון ששרת הציב בראשית הדרך פרדיגמה חלופית לזו של בן-גוריון ודיין. ואולם הפרדיגמה לא התקבלה, אפילו נדחתה בשאט נפש, ושרת פוטר ערב מלחמת סיני כדי שלא יפריע למלחמה. עד כדי כך לא התקבלה הפרדיגמה של שרת, עד שבתרבות הישראלית התקבעה התפיסה שהאיש המוכשר והאמיץ הזה היה כישלון מוחלט. דוגמה נוספת היא ניסיונותיהם של יצחק רבין ושמעון פרס לעשות שלום, שנחלו כישלון חרוץ מסיבות שהיו תלויות ברובן גם כן בישראלים עצמם. עד כדי כך הניסיון של הסכם אוסלו נדחה, עד שנוצרה תופעה תרבותית ולפיה השניים הוגדרו כ"פושעי אוסלו", ורעיון "המזרח התיכון החדש" הפך נושא ללעג ולקלס.

לצערי, רצונה של המבקרת "להוכיח" את הטיעון בדבר ההסבר הדטרמיניסטי המופיע בספרי מביא לכך שהיא, לדידי, מטעה את הקורא. אפשר והדברים נעשו בתום לב, אך למי שלא עיין בספר אספר כי הוא מכיל עמודים למכביר על "האלטרנטיבה". למשל עמודים העוסקים בתנועות השלום שצמחו בישראל. החל מ"שלום עכשיו" בשנות ה-70, עבור ל"תור הזהב" של הפעילות לשלום בשנות ה-80 (מלחמת לבנון הראשונה והאנתפאדה הראשונה), וכלה בפעילות השלום של ימינו. יתר על כן, פרק שלם מוקדש להסכמי אוסלו. אלמלא הופיע פרק על אוסלו, ואלמלא קדם לפרק זה פרק בשם "חברה במחלוקת", אפשר שהטיעון הדטרמיניסטי היה נשמע סביר יותר. אלא שלא כך פני הדברים. הפרק על אוסלו מציג בצורה ברורה ומקיפה את הסיכוי שנוצר לשלום באותה התקופה, גם באמצעות הטיעון בדבר עלייתה של חברה ישראלית, אזרחית וליברלית, שוחרת שלום. הפרק על אוסלו משתלב היטב עם הטעון התאורטי, הלא-דטרמיניסטי, שעל פיו יש להבחין בין שני סוגי לאומיות: האחת אתנית ולא פעם דתית; השנייה אזרחית וליברלית. הספר טוען כי בעידן שלאחר המלחמה הקרה, בעידן של מודרניות רפלקסיבית וסדר גלובלי חדש, שבו הועמדו אמיתות רבות בסימן שאלה, גם המיליטריזם הישראלי

אותגר, ואפילו האתנר-לאומיות הישראלית התערערה במשהו, וכוחות ישראלים ליברלים ואזרחיים (למשל התעשיינים) הפכו לנשאי השלום המיוחל. בפרק הדן במחלוקת שבחברה הישראלית 49 עמודים, לעומת הפרק על הסכמי אוסלו שבו 44 עמודים. הלזה ייקרא "אזכור סלקטיבי וזניח?". האם זה "דילוג על חובת ההסבר מה הוליד את הסכם השלום עם מצרים וירדן ואת יוזמת אוסלו"?

בנוגע לשאלה מדוע בחר מרבית הציבור בישראל "לשבת על הגדר" מאז שנת 2000 בסוגיית השלום, אני תמה על הטענה כי הספר אינו מצליח להעמיד הסבר משכנע. דווקא חשבתי שאמירתו של אהוד ברק ולפיה "אין פרטנר לשלום" תרמה רבות לכך (על אף שאפילו ברק המשיך לדבר עם ה"אין פרטנר"). בחירתו של השלטון לנקוט דרך של הפעלת כוח צבאי מסיבי לדיכוי האנתפאדה השנייה (כמעין לקח שנלמד מאז הקושי בדיכוי האנתפאדה הראשונה), נראתה לציבור כתגובה הולמת לא רק מכיוון "שאינ פרטנר" והמלחמה אינה אלא המשך המדיניות באמצעים אחרים, כטענתו הבעייתית של קלאוזביץ, אלא בעיקר מכיוון שקיימת בישראל תפיסה תרבותית, בעלת שרשים אתנר-לאומיים, ולפיה "הערבים מבינים רק כוח". בעת משבר, אי ודאות ופחד (למשל מטרור), מוסכמות מסוג זה צצות ועולות שוב. אציע למבקרת לקרוא את הספר החשוב **War, How Conflict Shaped Us**, פרי עטה של ההיסטוריונית הדגולה מרגרט מקמילן, כדי להבין עד כמה גם פחד הוא גורם למלחמה.

על מה שאני מוצא כהטעיה נוספת של הקוראים אני מצר. "אין בספר כמעט כל גילוי של עובדות, חדשות או נצורות שלא עובדו בספריו ובמאמריו הקודמים", כותבת המבקרת. ספרי הראשון עסק בשנים 1936–1956, והיה הראשון שעסק במיליטריזם ישראלי. ספרי השני עסק באנתפאדת אל-אקצה (2000–2005) בלבד, והיה הספר הראשון שעסק ב"מלחמות חדשות" בישראל. ואילו בספר זה יש לא רק המשגה חדשה של "לאומיות מיליטריסטית", אלא פרקים חדשים לרוב. פרק על מלחמת ששת הימים, פרק על מלחמת יום הכיפורים, פרק על מלחמת לבנון הראשונה, פרק על האנתפאדה הראשונה ופרק על מלחמות עזה (9-2008, 2012, 2014). שבוייה במשפטיה המליציים, המחברת כותבת כי "הפרשנות ממעיטה בחשיבותו של ההקשר הקונקרטי", אלא שאין כך הדבר. הספר כולו בנוי על ההקשר ההיסטורי הקונקרטי. אפילו תוכן העניינים מעיד על כך.

המבקרת מלינה על שבחרתי להשתמש ב"פרסום מאמר בעיתון אזוטרי בתנועת הנוער המחנות העולים". ואולם אחת הטענות בספרי היא כי הלאומיות המיליטריסטית התקיימה ב"שמאל" הישראלי לא פחות מבימין. כשאתה קורא על ה-CGT הצרפתי במלחמת העולם הראשונה, אתה מגלה שבצד הנאמנות האינטרנציונליסטית, היה קיים בקרב הפרולטריון הצרפתי (ואגב גם בזה הגרמני) פטריוטיזם לאומי תוצר המהפכה הצרפתית, וכי הרעיון של מרקס כי לפרולטריון אין מולדת היה רחוק מלהתקיים בעידן הלאומיות. תנועת המחנות העולים, ואני תמה על שהמבקרת לא ידעה זאת, היא אחת הדוגמאות הבולטות לאופן שבו "השמאל" הישראלי תרם לרעיון ארץ ישראל השלמה הנכבשת בכוח, ואין מדובר בעניין "אזוטרי" כלל ועיקר.

בנוגע למושג "לאומיות מיליטריסטית", להפתעתי, המבקרת אינה רואה כל חשיבות בהמשגה הזו. ההיסטוריה העקובה מדם של אירופה, החל בסוף המאה ה-19 וכלה בסוף מלחמת העולם השנייה, רצופה בדוגמאות שבהן שתי האידיאולוגיות נאציזם ומיליטריזם צעדו יד ביד לעבר אופק של הרג והרס ואכזריות שלא היה כדוגמתה. לאומיות מהסוג האתני מבוססת כמעט תמיד על תפיסה בדבר ייחודה של קבוצה אחת "נבחרת" על פני האחרות, ועליונותה על בסיס נורש (היסטורי, אתני, תרבותי ולעיתים אפילו גזעני). מיליטריזם עוסק בהתמסדותה של נטייה לפתור בעיות מדיניות באופן צבאי. מעניין שלא נכתבו ספרים שחיברו את שני המושגים הללו לאחד, ובזאת אני רואה את חשיבותה של עבודתי. טענתה של המבקרת כי אין צורך בהמשגה הזאת מכיוון שכל מושג מסביר גם את האחר אינה נכונה. גם המושגים החלופיים שהיא מציעה – "מיליטריזם תרבותי", "מיליטריזם קוגנטיבי", "לאומנות", "אתנר-לאומיות" – אינם ממצים את התופעה. השניים הראשונים אינם עוסקים באידיאולוגיה הלאומית, והשניים האחרונים אינם עוסקים באידיאולוגיה המיליטריסטית. בסוף ספרי הסברתי לקורא, מדוע חשבתי שהשילוב בין שני המושגים הוא חיוני. הרי לא כל מיליטריזם נוצר מתוך רקע אתנר-לאומי מזה, ולא כל לאומיות, אפילו לאומיות אתנית, היא מיליטריסטית מזה. הרי הקטלונים אינם מיליטריסטים על אף רצונם להתנתק מספרד, והמיליטריזם של המדינות האימפריאליסטיות, דוגמת צרפת או בריטניה, נעדר לגמרי סממנים אתנר-לאומיים. המבקרת החליטה כי ניסיוני להסביר בסוף הספר את חיוניות השילוב, כמוהו כהודאה בחולשה של המושג. אני גורס שההיפך הוא הנכון.

לבסוף, בנוגע לביקורתה על שהשמטתי מאפיין מרכזי של "המלחמות החדשות", ההיברידיזם – אותו שילוב בין מיליטריזציה גוברת בחסות ניאו ליברליזם כלכלי – אני מקבל ביקורת זאת. אכן, ניתוח של התופעה נעדר מספרי. עדיין, לדעתי, ההיברידיזם רק מחזקת את ההסבר התרבותי, ועדיין הסבר שמעגן את המצב באתנר-לאומיות הישראלית, בהשפעה הולכת וגוברת של הדת ובנטייה להסתמך על הכוח הצבאי, ממשיך להוות קריטריון להבנת המתרחש. ארשה לעצמי, לסיום, להוסיף דברי הערכה על כך שהמבקרת שטחה את טענותיה בצורה שיטתית, עניינית, שאינה מתלהמת ואינה מכפישה. לא דבר של מה בכך במחוזותינו.